

שמרנות איננה ליברליזם

ממשל מוגבל אינו תלוי באימוץ עקרונות תבוניים ליברליים, המנותקים מלאום, ממסורת ומייחודיות תרבותית. יש לו רגליים ותיקות ויציבות בהרבה. הגיעה העת לשוב ולהבחין את השמרנות מהליברליזם, הגולש למחוזות שלא שערום אבותיו,

מאורעותיה הפוליטיים הגדולים של שנת 2016 בעולם דובר האנגלית – הצבעתם של אזרחי בריטניה בעד עצמאות מאירופה (הברקזיט) ובחירתם של אזרחי ארצות הברית בנשיא המבטיח לאומיות אמריקנית מחודשת – סימנו חישוב-מסלול-מחדש בכיוונו המדיני של העולם דובר-האנגלית כולו. מבקרים שונים רואים את שני האירועים הנזכרים כמייצגים פנייה מסוכנת אל עבר "אי-ליברליות" ומגנים את ההתרחקות-לכאורה מ"העקרונות הליברליים" או "הדמוקרטיה הליברלית".

ניסוחים מעין אלה הופיעו שוב ושוב בפרסומים שמרניים בשנים האחרונות; ודומה כי הרהוט ביותר מקרב הדוברים הרבים בשם השקפה זו הוא ויליאם קריסטול, שבסדרת מאמרים ב"ויקלי סטנדרד" השמיע קריאה להקמת תנועה חדשה "להגנת הדמוקרטיה הליברלית". בעיניו, המשימה ההיסטורית של השמרנות האמריקנית היא "לשמר ולחזק את הדמוקרטיה הליברלית האמריקנית" ומה שנדרש עתה הוא "שמרנות חדשה המבוססת על עקרונות שמרניים – וליברליים". במקביל, ספינת הדגל השמרנית, כתב העת 'קומנטרי', פרסמה כתבת שער שחיבר איש הז'ול סטריט ז'ורנל¹ סורה אחמרי וכותרתה "אי-ליברליות: המשבר הכלל-עולמי"; הכתבה ביקשה להקים קול זעקה נוכח האיום שמעמידים לליברליזם תופעות כגון עליית טראמפ לשלטון, הברקזיט וכיוצא בהן.

דוגמאות אלו ואחרות מוכיחות פעם נוספת כי כמה וכמה מן השמרנים המובילים כיום בארצות הברית ובבריטניה מחשיבים עצמם – בעת ובעונה אחת – לא רק כשמרנים

אופיר העברי הוא משנה לנשיא מכון הרצל בירושלים. ספרו "ג'ון סלדן והמסורת המדינית המערבית" יצא לאור בהוצאת אוניברסיטת קיימברידג' ב-2017. יורם חזוני הוא נשיא מכון הרצל. הוא משמש גם יו"ר קרן אדמנד ברק בווישינגטון. ספרו 'מעלת הלאומיות' הופיע לאחרונה באנגלית ונבחר כספר השמרני הטוב ביותר לשנת 2019.
מאמר זה הופיע בגרסה אנגלית בכתב העת American Affairs, כרך 1, גיליון 2 (קיץ 2017), עמ' 219-246.

אלא גם כליברלים. בלשון אחרת, המביאה אותנו ללב העניין, אפשר לומר כי הם רואים את השמרנות כענף של הליברליזם או כסוג מיוחד שלו; לפי תפיסתם, זוהי הצורה ה"קלאסית" והאמיתית-ביותר של הליברליזם.

בהתאם להשקפה זו, את יסודות השמרנות יש למצוא – במידה רבה – בתורתו של הפילוסוף האנגלי ג'ון לוק, ההוגה הליברלי המייסד, ובתורתם של ממשיכיו. השמרנים הליברליים סבורים כי כדי לגלות את מקורם של המוסדות המדיניים המבטיחים את חופש הדת, הביטוי והעיתונות, את זכות הקניין הפרטי ואת ההליך המשפטי ההוגן במסגרת החוק (ובין מוסדות מדיניים אלה: עקרון הפרדת הרשויות, מערכת הבלמים והאיזונים, והפדרליזם) עלינו לפנות אל המסורת המחשבתית הלוקיאנית. במילים אחרות: לדידם, בפני מי שרוצים בממשל מוגבל – ובסופו של דבר, בחוקה האמריקנית – פתוחה רק דרך אחת ללכת בה: הליברליזם הלוקיאני המספק את הבסיס הרעיוני לחירות המוסדרת שהשמרנים מבקשים. לפי השקפתם, הדמוקרטיה הליברלית היא הדרך היחידה להגיע אל חירות זו. רבים מן הדוברים הנחרצים ביותר בסוגיה זו הם חברינו זה שנים רבות; ואנו מעריכים אותם באופן אישי ואסירי תודה על מאמציהם הבלתי-נלאים למען קידום מטרות שמרניות – ובכלל זאת מאמצים שבמסגרתם פעלנו יחדיו כשותפים. אולם בעינינו, זיהוי השמרנות עם הליברליזם הוא בלבול וטעות: מהבחנה ההיסטורית והרעיונית גם יחד.

השמרנות האנגלו-אמריקנית היא מסורת מדינית ייחודית שקדמה במאות שנים לניסוחה של התפיסה הלוקיאנית. חסידי המסורת האנגלו-אמריקנית הזו לחמו למען השמירה על עקרונותיה ואף ביססו עליה בהצלחה את רוב החירויות המזוהות כיום – בטעות – באופן בלעדי עם הליברליזם הלוקיאני. ביסוס זה נעשה על גבי עקרונות שונים מאוד מאלה של לוק. למעשה, כאשר לוק פרסם בשנת 1689 את שתי המסכתות שלו על הממשל המדיני, והציע לציבור הסבר חדש ומקיף-לכאורה של החירויות המסורתיות שכבר היו מוכרות לאנגלים, נחרדו בצדק רוב מגיניהן המסורתיות של חירויות אלו. הם ראו בתורה חדשה זו לא סעד לחירות אלא תוצר של שיגעון אינטלקטואלי אשר סופו למוטט לגמרי את החירות ובניינה. כך, מאז הציבה ההתחכמות התיאורטית הליברלית לראשונה את רגלה על אדמת אנגליה היו הליברליזם והשמרנות להשקפות מנוגדות במחשבה המדינית.

עם זאת, הבלבול העכשווי בין מחשבה מדינית שמרנית לבין ליברליזם מובן במידה מסוימת, שכן במהלך המלחמות הגדולות של המאה העשרים נגד הטוטליטריות, היו השמרנים והליברלים בני ברית: הם לחמו יחדיו (לצד הקומוניסטים) נגד הנאציזם, ולאחר 1945 נותרו בני ברית במאבק המר שניהלו נגד הקומוניזם. עשורים מרובים של מאבק משותף השכיחו אפוא במידה רבה את ההבחנה החיונית בין שתי ההשקפות – הבחנה שהייתה ידועה ומובהקת במאות השנים קודם לכן – ולמצער המעיטו את חשיבותה.

אולם מאז נפילת חומת ברלין בשנת 1989, השתנו הנסיבות, והאתגרים הניצבים עתה בפני המסורת האנגלו-אמריקנית מגיעים מכיוונים שונים לגמרי. האסלאם הרדיקלי, דוגמה אחת לאתגר כזה, הוא סכנה שליברלים מתקשים לראותה כאיום מסוכן במיוחד – מחמת היבטים שונים של תפיסת העולם שלהם – ולפיכך אין הם יכולים להתנגד לו באופן יעיל. אולם משמעותי אפילו יותר הוא האתגר שמציב הליברליזם-עצמו בפני השמרנות. כעת ברור לעין כול שהעקרונות הליברליים תורמים מעט – או לא-כלום – למוסדות השמרניים שהיו במשך מאות שנים סלע התשתית לקיומו של הסדר המדיני האנגלו-אמריקני: לאומיות; מסורת דתית; התנ"ך כמקור לעקרונות מדיניים ולחוכמה; והמשפחה. יותר מכך, כשיצא הליברליזם כמנצח ממאבקי המאה הקודמת, ההיגיון הפנימי של תפיסות היסוד שלו הביא את הליברלים להתנגד – באופן גובר-והולך – לכל המוסדות השמרניים הללו. בשתי החזיתות האמורות, העקרונות השמרניים והליברליים של המסורת האנגלו-אמריקנית סותרים עתה אלה את אלה באופן מכאיב; כיום מתברר שישנו קושי הולך-וגובר להמשיך את הברית בין השמרנים לבין הליברלים.

בין תוצרי הברית הממושכת בין השמרנות לבין הליברליזם יש למנות את נטייתם של דמויות פוליטיות בנות זמננו, וכן של עיתונאים ואקדמאים, לנוח הלוך-ושוב בין מונחים ורעיונות שמרניים לבין מונחים ורעיונות שמקורם ליברלי – כאילו הם בני החלפה אלה באלה. עד לא מכבר לא נראה היה שיש בכך נזק רב, אך עתה ברור לעין שחוסר הבהירות הרעיונית הזו משחית את יכולתנו לטפל בשורת נושאים: מהגירה ומלחמות בניכר, ועד לתוכנה של החוקה ומקומה של הדת בחינוך ובחיי הציבור.

בתחומים אלה, כבתחומים אחרים, רק שמרנות חזקה וכשירה מהבחינה הרעיונית תאפשר לארצות הברית, לבריטניה ולבנות בריתן לזהות את הקשיים שבפניהן הן ניצבות ולפתח תגובות הולמות לקשיים אלה. אלא שכדי ששמרנות חזקה ויציבה תהיה מן האפשר עלינו להגדיר-היטב תחילה את המסורת השמרנית האנגלו-אמריקנית ואת תחומי עיסוקה. כדי לעשות זאת יהא עלינו כאמור להבחין, בפרוטרוט, בינה לבין יריבה הוותיק – הליברליזם.

במסה זו אנו מבקשים אפוא להבהיר את ההבדלים ההיסטוריים והפילוסופיים בין שתי המסורות המדיניות האנגלו-אמריקניות העיקריות, המסורת השמרנית ורעותה הליברלית. נפתח בהתבוננות בכמה מהאירועים החשובים שהתרחשו במהלך עלייתה של השמרנות האנגלו-אמריקנית ובעימותיה עם הליברליזם. לאחר מכן, נעשה שימוש בתיאורים היסטוריים אלה כבסיס להתוויית כמה הבחנות אשר להן נגיעה מובהקת לנסיבות המדיניות של ימינו.

פורטסקיו ולידתה של השמרנות האנגלו-אמריקנית

את עלייתה של המסורת השמרנית האנגלו-אמריקנית ניתן לזהות באמצעות דברים ומעשים של שורת דמויות בולטות בתחום המדיני וההגותי; ביניהן יש למנות את סר ג'ון פורטסקיו (Fortescue), ריצ'רד הוקר, סר אדוארד קוק, ג'ון סלדן, סר מתיו הייל, סר ויליאם טמפל, ג'ונתן סוויפט, יאשיה טאקר, אדמונד ברק, ג'ון דיקינסון ואלכסנדר המילטון. גם אישים כגון ג'ורג' וושינגטון, ג'ון אדמס וג'ון מרשל, אשר לעיתים קרובות נמנים (ללא מחשבה יתרה) במניין הליברלים, היו ממקמים עצמם דווקא בקרב מסורת שמרנית זו – ולא בקרב מתנגדיה שהם הכירו היטב.

אף שחיו בתקופות שונות מאוד, חלקו אישים אלה שורת רעיונות ועקרונות משותפים וראו עצמם חלק ממסורת משותפת של חוקתיות אנגלית ואחר כך אנגלו-אמריקנית. השקפה מסורתנית מסוג זה נחשבה לזרם המרכזי המדיני הן באנגליה הן בארצות הברית עד לימי המהפכה הצרפתית, והיא זכתה לכינוי "שמרנית" רק במהלך במאה ה-19 כאשר נתמעטה עליונותה הבלעדית והיא הפכה לאחד משני מחנות הנאבקים על הבכורה.

כאמור, מקורו של המונח "שמרנות" בתקופת שקיעה זו ולפיכך לא-פעם נטען – בטעות – כי אלה אשר המשיכו להגן על המסורת האנגלו-אמריקנית לאחר המהפכה – אנשים דוגמת ברק והמילטון – היו "השמרנים הראשונים"; אולם תהא זו השקפה היסטורית מוזרה ומעוותת לראות בדמויות אלו את מייסדיה של המסורת שעליה יצאו להגן. למעשה, לא העקרונות שעליהם הגנו אותם אישים – וגם לא הטיעונים שבאמצעותם עשו זאת – היו חדשים; הם מצאו אותם בספריהם של ההוגים והמדינאים שקדמו להם: פורטסקיו, קוק, סלדן, הייל ודומיהם. אישים אלה, אבותיהם הרעיוניים והמדיניים של ברק והמילטון, הם שמרנים בדיוק באותו אופן שבו ג'ון לוק הוא ליברל. אומנם המונח "שמרן" עדיין לא היה בשימוש בזמנם של פורטסקיו ועמיתיו, אך ניתן להבחין בנקל ברעיונות שהוא מייצג (כיום) בכתביהם של אישים אלה, בדבריהם ובמעשיהם.

היכן יש למצוא את תחילתה של המסורת השמרנית האנגלו-אמריקנית? כל מועד שייבחר לשם כך יהיה שרירותי-משהו – למעשה, אפילו את לקטי הכתבים המשפטיים האנגליים המוקדמים ביותר ששרדו, המתוארכים למאה ה-12, ניתן לראות כאבותיה הקדומים של המסורת השמרנית הזו – אך אנו איננו מבקשים להעלות כאן טיעון זה. במקום זאת, נתחיל במה שניתן לראות בו, ללא עוררין, קרקע מוצקה לשמרנות: כתבי סר ג'ון פורטסקיו (1394–1479 בערך). מעמדו של פורטסקיו במסורת השמרנית האנגלו-אמריקנית דומה במידת-מה למעמדו של לוק במסורת הליברלית המאוחרת-יותר: אף שפורטסקיו אינו מייסדה של המסורת השמרנית, הוא המנסח הבולט הראשון שלה והדגם שלאורו התפתחה המסורת המאוחרת-יותר.¹

במסורת האנגלו-אמריקנית, זהו המקום שבו כל שמרנית או שמרן צריכים להתחיל את חינוכם.

במהלך שמונה שנים, בתקופת "מלחמת השושנים", החל בשנת 1463, שהה ג'ון פורטסקיו בצרפת, בחצרו של הנסיך הצעיר אדוארד מלנקסטר, טוען "השושן האדום" לכתר האנגלי, שנדחק לגלות על ידי מלך "השושן הלבן" אדוארד הרביעי מיורק. קודם לכן היה פורטסקיו חבר פרלמנט, ובמשך כשני עשורים כיהן כשופט הראשי של "קניגס בניץ", בית המשפט העליון באנגליה. בחצר המלכותית הגולה הוא אף מונה, באופן סמלי, לצ'נסלור של ממלכת אנגליה. בעת שהותו בגלות כתב פורטסקיו כמה חיבורים בנוגע לחוקה של אנגליה ולחוקיה; ראש וראשון להם הוא חיבור קצר ששמו 'שבח חוקי אנגליה' (הודפס לראשונה בסביבות 1545).

אף כי 'שבח חוקי אנגליה' מתואר לא-פעם, באופן מוטעה, כחיבור העוסק בנושאי משפט, כל מי שיעיין בו – ואפילו קצרות – יבחין מיד כי לאמיתו של דבר מדובר ביצירה גדולה ומוקדמת של המחשבה המדינית האנגלית, וודאי שהוא אינו חזרה עקרה על חוקים קיימים. החיבור כתוב בצורת דר-שיח בין הצ'נסלור של אנגליה לבין הנסיך הצעיר שהוא מחנך ומטפח על מנת שימשול בחוכמה בממלכתו. 'שבח חוקי אנגליה' מציע את הסברו של איש הרעיונות בדבר הסיבות שבגינן ראוי להתייחס לחוקה האנגלית כדגם הממשל המדיני המיטיבי המוכר לאדם (אלה שלמדו כי מונטסקייה היה זה אשר טען לראשונה כי מכל החוקות, החוקה האנגלית היא המתאימה ביותר לחירות אנושית, יופתעו לגלות שטיעון זה מוצג על ידי פורטסקיו באופן בהיר יותר כמעט שלוש מאות שנים קודם לכן ביצירה שקרוב לוודאי שמונטסקייה הכיר).

לפי פורטסקיו, החוקה האנגלית מספקת את מה שהוא מכנה "ממשל מדיני ומלכותי" – מונח שמשמעותו כי מלכי אנגליה אינם מושלים מכוח סמכותם-שלהם בלבד (כלומר "ממשל מלכותי") אלא יחד עם נציגי האומה היושבים בפרלמנט ובבתי הדין (כלומר "ממשל מדיני"). במילים אחרות: סמכויותיו של המלך האנגלי מוגבלות על ידי חוקיה המסורתיים של האומה האנגלית, באותו אופן – כפי שפורטסקיו מדגיש – שבו סמכויות מלכי ישראל מוגבלות על ידי חוקת משה בספר דברים ועל ידי חוקיה המסורתיים של האומה הישראלית. הגבלות אלו מנוגדות למה שהיה נהוג באימפריה הרומית הקדושה של ימי פורטסקיו, אשר נשלטה כביכול על ידי החוק הרומי, ולפיכך על ידי העיקרון שלפיו "כל אשר ירצה השליט, מוקנית לו סמכות החוק"; הגבלות אלו מנוגדות גם לדרכם של מלכי צרפת שממשלם היה אבסולוטי. בין היתר, החוק האנגלי מתואר על ידי פורטסקיו כנותן בידי נציגי העם, ולא בידי המלך, לקבוע את חוקי הממלכה ולאשר בקשות מהמלך לגביית מיסים.

נוסף על דיון זה – הדיון במה שהמסורת המאוחרת-יותר כינתה "הפרדת הרשויות ומערכת הבלמים והאיזונים" – הקדיש פורטסקיו דיון רחב להבטחת הגינות ההליך

המשפטי תחת החוק; הגינות זו נבחנת במסגרת עיסוקו של פורטסקו בהגנה המעולה שלה זוכה הפרט בשיטה האנגלית שבה מתקיים משפט באמצעות חבר מושבעים. מכריע בחשיבותו הוא החיבור שעורך פורטסקו – בעקביות – בין אופי חוקיה של אומה לבין ההגנה שחוקים אלה מעניקים לרכוש הפרטי ולשגשוג הכלכלי; הוא טוען שממשל מוגבל מסייע לשגשוג זה, בעוד ממשל אבסולוטי מוביל את העם להתרוששות ולהרס.

בחיבור אחר פרי עטו, 'על ההבדל שבין מלוכה אבסולוטית ומוגבלת' (נכתב בשנת 1471 בערך), המוכר גם בשם 'ממשלה של אנגליה', מגיד פורטסקו בחדות בין האוכלוסייה האנגלית החסונה שפרנסתה מצויה בשפע והיא חיה תחת ממשל מוגבל, לבין הצרפתים שממשלם מפקיע בהתמדה את רכושם וצבאו חונה בעריהם – על חשבון התושבים – לפי פקודתו החד-צדדית של המלך. תוצאתם של מעשים שרירותיים שכאלה היא, כפי שכותב פורטסקו, שבני העם הצרפתי כה "מרוששים ונהרסים עד שהם בקושי חיים... אכן, הם מתקיימים בעוני ועליבות קיצוניים, אף שהם דרים באחד האזורים הפוריים ביותר של העולם".

כמו המסורת השמרנית המאוחרת-יותר, גם פורטסקו אינו מאמין שכתבי הקודש או התבונה האנושית יכולים לספק חוק אוניברסלי כלשהו המתאים לכל האומות. אנו מוצאים שהוא שואב תכופות מחוקת משה ומ"ארבעת ספרי המלכים" (אלו שאנו מכנים ספרי שמואל א-ב ומלכים א-ב) ומסתייע בהם לשם הבנת הסדר המדיני והחוקה האנגלית. יחד עם זאת, פורטסקו מדגיש כי בכל ממלכה, החוקים משקפים את ניסיונה ההיסטורי של האומה ואת אופייה, בדיוק כפי שהחוק המנהגי האנגלי תואם את הניסיון ההיסטורי האנגלי. פורטסקו טוען למשל כי אומה אשר לה משמעת-עצמית והרגל של ציות-מרצון לחוקים (ולא מתוך כפייה) היא אומה המסוגלת לקחת חלק פורה באופן שבו היא נמשלת. אופי כזה, קובע פורטסקו, הוא אופיו של העם האנגלי, בעוד הצרפתים, שהיו בעלי אופי חסר-משמעת, יכלו להימשל רק בידו הקשה והשרירותית של ממשל מלכותי אבסולוטי. מצד שני, פורטסקו הדגיש – שוב בהתאם לתקדים המקראי ולמסורת השמרנית המאוחרת-יותר – כי אופי לאומי ממין זה אינו חקוק בסלע וכי ניתן לשפר בהדרגה מאפיינים כאלה או לקלקלם לאורך זמן.

פורטסקו הורשה בסופו של דבר לשוב לאנגליה, אך נאמנותו לבית לנקסטר המובס גרמה לכך שלא יחזור מעולם לתפקיד שלטוני ושאת תפקיד הצ'נסלור של אנגליה ימלא רק בדמינו, במסגרת חיבורו 'שבח חוקי אנגליה'. אכן, ספרו זה היה לאחת מהיצירות המשפיעות ביותר בתולדות המחשבה המדינית. פורטסקו כתב את חיבוריו כקתולי נאמן, כמה עשורים לפני שהתפרצה הרפורמציה, אולם כל עמוד ועמוד בכתביו ספוג ברוח הלאומיות האנגלית ובאמונה כי לאורך מאות שנות ניסיון – והודות להזדהות חזקה-ונמשכת עם כתבי הקודש העבריים – הצליחו האנגלים ליצור צורת ממשל המוליכה, יותר מכל צורה אחרת המוכרת לאדם, אל עבר חירות

ושגשוג. כאשר הודפס 'שבח חוקי אנגליה' לראשונה, בסביבות שנת 1545, הוא נחשב לביטוי ברור של אותה תחושת לאומיות מוגברת, שבמסגרתה מסורתיה של אנגליה – שבאותה עת כבר זוהתה ונכרכה לבלתי-התרחק עם הפרוטסטנטיות – התנגשו באיום פלישת הכוחות הספרדיים-קתוליים שהתייצבו לצידו של הקיסר הרומי הקדוש. אווירה זו ביססה את מעמדו של פורטסקיו כהוגה המדיני החשוב הראשון של אנגליה והבטיחה שמשך מאות שנים רבות יקראו אותו תלמידי משפטים הן באנגליה הן באמריקה, וכן אנשים משכילים בכל מקום שבו הכתה שורשים המסורת האנגלו-אמריקנית הרחבה.

השמרן החשוב ביותר: ג'ון סלדן

אנו פונים עתה אל הפרק המכריע בתהליך גיבושה של השמרנות האנגלו-אמריקנית המודרנית: המאבק הגדול שניהלו מגיני החוקה האנגלית המסורתית במהלך המאה ה-17 – נגד האבסולוטיזם המדיני מצד אחד, ונגד חסידי הראשונים של הרציונליזם האוניברסלי ברוח לוק מצד שני. הדמות הבולטת בפרק זה היא דמותו של ג'ון סלדן (1584–1654) – מי שיש לראות בו, קרוב לוודאי, את ההוגה החשוב ביותר של השמרנות האנגלו-אמריקנית.

תחת שלטונה של המלכה אליזבת טיודור, דברי פורטסקיו בנוגע למעלותיהם של המוסדות האנגליים המסורתיים היו לחלק בלתי נפרד מההבנה-העצמית של אומה אנגלית עצמאית (מבחינה מדינית). אולם בשנת 1603 הלכה אליזבת לעולמה ללא צאצאים ועל הכס האנגלי התיישב אחיין רחוק שלה, ג'יימס סטיוארט מלך סקוטלנד. למלכי בית סטיוארט לא הייתה סבלנות רבה כלפי התיאוריות האנגליות בעניין "ממשל מדיני ומלכותי"; למעשה, ג'יימס עצמו, שלא היה חסר כישרונות כהוגה, חיבר ארבע שנים לפני כן חיבור מדיני משלו שבו הסביר כי מלכים מושלים בזכות שמימית ואילו חוקי הממלכה הם, כפי שרמזה כותרת חיבורו, "בזיליקון דורון" ("מתנת המלך" ביוונית). במילים אחרות: החוקים הם מתנתו של המלך אשר ניתנה מרצונו החופשי, ולכן, כך משתמע, הוא יכול לקיימם או לבטלם כראות עיניו. ג'יימס היה מדינאי שקול מכדי ליישם באופן מפורש את התיאוריות האבסולוטיסטיות שלו כלפי נתיניו האנגלים, והצהיר תמיד שבכוונתו לכבד את חוקתם המסורתית ולקיימה. אולם האנגלים, אשר רכשו אלפי עותקים מחיבורו של המלך הסקוטי משהלה הוכתר למלך אנגליה, מעולם לא השתכנעו-לגמרי מהצהרותיו. בפועל, קווי המדיניות שנקטו ג'יימס, ומאוחר יותר בנו המלך צ'רלס הראשון, הציתו את להבת החשדות בכל פעם מחדש. האזרחים חשדו כי מטרתה הסמויה של שושלת סטיוארט היא יישום רודנות זוחלת, שבסופו של דבר תותיר את אנגליה נטולת חירות כפי שהייתה צרפת.

כאשר הגיעה סוגיה זו להכרעה, הוכיחו רוב חברי הפרלמנט האנגלי רוב משפטי החוק המנהגי כי הם נכונים לסכן את משלח ידם וחירותם, ואף את חייהם, בהגנה

על ה"ממשל המדיני והמלכותי" של פורטסקו; ובין אלה יש למנות דמויות בולטות כמו המנהיג הפרלמנטרי סר ג'ון אליוט וראש שופטי הקינגס בנץ', סר אדוארד קוק. אולם מקרב בני הדור הצעיר-יותר, אלה אשר נאלצו להתמודד עם מלוא כובד משקלם של הרעיונות האבסולוטיסטיים החדשים, ג'ון סלדן היה האיש שהתבלט על פני כל עמיתיו בהגנו על המסורת האנגלית. סלדן – בכיר משפטני החוק המנהגי של דורו, הוגה מדיני בולט, ואיש אשכולות אשר שלט ביותר מעשרים שפות – הפך למנהיג מוביל בפרלמנט והצטרף לקוק הקשיש בשורת התנגשויות עם המלך. בתקופה זו כפר הפרלמנט בכמה זכויות מלכותיות כביכול: בזכות לאסור נתינים אנגלים מבלי שיובאו בפני בית דין; בזכות להטיל מיסים ומלווים כפויים ללא אישור הפרלמנט; בזכות לשכן חיילים בבתי אזרחים; ובזכות לעשות שימוש בממשל צבאי כדי לעקוף את חוקי הממלכה.

בשנת 1628 היה לסלדן תפקיד מוביל בניסוחו, ובהבאתו לידי אישור בפרלמנט, של מסמך חשוב שנודע בשם "עצומת הזכות" – מסמך שביקש להשיב על כנן "את הזכויות והחירויות השונות של הנתינים" שהוכרו במסגרת החוקה האנגלית המסורתית. העצומה קבעה בין היתר ש"נתיניך ירשו חירות זו, שלפיה לא ייכפה עליהם להרים תשלום לכל מס... שלא נקבע בהסכמה כללית בפרלמנט"; ש"אף איש בן-חורין לא יילקח או יאסר או יופקעו ממנו רכושו או חירויותיו, או מנהגיו החופשיים... אלא רק במשפט צדק של עמיתיו או על פי חוקי הארץ"; וכן שאף איש "לא יוצא מנחלתו או ממעונו, לא יילקח, לא יאסר, לא ינושל מירושתו ולא יומת מבלי שזכה להגיב במסגרת הליך משפטי ראוי".

ב"עצומת הזכות", אם כן, אנו מוצאים את העיקרון הנודע של "אין מיסוי ללא ייצוג", כמו גם גרסאות של הזכויות המובאות בתיקוני החוקה השלישי, הרביעי, החמישי, השישי והשביעי, במסגרת "מגילת הזכויות" של החוקה האמריקנית. כל אלה הוכרו כחירויות חוקתיות אנגליות קדומות, ואושרו פה אחד על ידי הפרלמנט, שנים רבות לפני שג'ון לוק נולד. חופש הביטוי אומנם לא צוין ב"עצומת הזכות" באופן מפורש, אך הוא הוכרו באופן דומה על ידי קוק כ"מנהג קדום של הפרלמנט" עוד בעשור האחרון של המאה ה-16 וגם עמד במרכז מה שכוונה "הצהרת המחאה" בפרלמנט של שנת 1621 – הצהרה שבעקבותיה נאסר קוק, והוא בן שבעים, לתשעה חודשים במצודת לונדון.

במילים אחרות: קוק, אליוט וסלדן סיכנו הכול כדי להגן על החירויות שאנו מוקירים כשעמדו בפני משטר שפעל בסמכותנות גוברת-והולכת (ג'ון אליוט עתיד היה ללכת לעולמו לאחר זמן קצר בעודו אסור אף הוא בכלא המלכותי). אולם הם עשו זאת לא בשם אי-אלו תורות ליברליות של תבונה אוניברסלית, זכויות טבעיות, או אמיתות "ברורות-מאלהן". את כל הדברים הללו הם דחו במפורש משום שהיו שמרנים ולא-ליברלים. הבה ננסה להבין נקודה זו.

סלדן ראה עצמו כיוורש המסורת שבמסגרתה פעל פורטסקיו, והיה אף מעורב בהדפסת מהדורה חדשה של 'שבח חוקי אנגליה' בשנת 1616. הגנתו-שלו על המסורות הלאומיות האנגליות – הגנה רחבה בהרבה מהבחינה הרעיונית – ראתה אור בשורת חיבורים קצרים על תולדות החוק האנגלי ובשורת חיבורים עבי כרס (שסלדן החל לכתוב בעת ששהה במאסר, תחת האשמה מעורפלת בהמרדה, בעקבות פעילותו בפרלמנט של 1628–1629) הבוחנים שאלות של חוק ומחשבה מדינית, מתוך שיח עם המסורת הרעיונית הרבנית הקלאסית. המפורסם בין חיבורים אלה הוא 'החוק הטבעי וחוק האומות' (1640) אדיר הממדים. בחיבוריו אלה ביקש סלדן להגן על המסורות השמרניות – כולל זו האנגלית – לא רק מפני התורה האבסולוטיסטית של בני סטיוארט אלא גם מפני הטענות שהעלה הרציונליזם האוניברסלי – טיעונים שלפיהם די לבני האדם להיוועץ בתבונתם, הוזה לחלוטין אצל כולם, כדי לקבוע את החוקה הטובה ביותר בעבור האנושות-כולה. השקפה רציונליסטית זו החלה לקבץ לה תומכים בקרב חסידיו האנגליים של ההוגה המדיני הדגול, איש ארצות השפלה, הוגו גרוטיוס, אשר בחיבורו 'על חוקי המלחמה והשלום' (1625) הציע כי אפשר להיפטר מהחוקות המסורתיות של האומות השונות באמצעות הסתמכות בלעדית על תבונתו של היחיד.

כאז כן עתה, שמרנים לא יכלו להבין כיצד הסתמכות על תבונה אוניברסלית-כביכול עשויה להיות בת-ביצוע ואפילו באופן חלקי ביותר; בהתאם לכך, עמודיו הראשונים של "החוק הטבעי וחוק האומות" כוללים התקפה רחבת היקף על תורות שכאלה. סלדן טוען שם שבמהלך ההיסטוריה כולה, "שימוש בלתי מוגבל בתבונה טהורה ופשוטה" הוביל למסקנות שהן "במהותן חסרות-עקביות ולא דומות בין בני אדם". אם היינו יוצרים ממשל על בסיס התבונה הטהורה בלבד, היה ממשל זה מוביל – בסופו של דבר – לא רק להתפרקות הממשל המדיני אלא גם לבלבול רחב היקף, למחלוקות עמוקות, ולאי-יציבות מתמדת (שכן ממשל אחד יוחלף באחר שברגע מסוים נראה תבוני יותר). למעשה, בדחיית הרעיון שלפיו מערכת זכויות הניתנת ליישום באופן אוניברסלי היא מן האפשר כל עיקר, סלדן הולך בעקבות פורטסקיו. כפי שכתב סלדן בהערותיו למהדורת 1616 של 'שבח חוקי אנגליה' מאת פורטסקיו, מה "שאפשר והוא מתאים ביותר או צודק במדינה אחת, אפשר שיהיה באותה המידה חסר-צדק או חסר-התאמה באחרת, ויחד עם זאת שתיהן חוקתן וממשלן מעולים". ביחס לאלה המאמינים שתבונתם-שלהם הפיקה את האמיתות האוניברסליות אשר אמורות להיות ברורות מאליהן בעבור כל בני האדם, הוא מזהיר בחוכמה ב"חוק הטבעי וחוק האומות" כי

המנהג עוטה לעיתים קרובות את מסכת הטבע, ואנו נשבים בכך עד למידה שבה פעילויות אשר אומות אימצו, בהתבסס על מנהג בלבד, נוטות לעיתים קרובות להיראות כחוקים אנושיים, טבעיים ואוניברסליים.

סלדן משיב לטענות בעניין התבונה האוניברסלית באמצעות טיעון בזכות עמדה שניתן לכנותה "אמפיריציזם היסטורי". לפי עמדה זו, כפי שהוא מסביר ב"החוק הטבעי וחוק האומות" החשיבה שלנו בענייני מדינה ומשפט צריכה להתבסס על מורשת המסורת הלאומית. זו מאפשרת למדינאי או למשפטן להתגבר על המאגר הדל של ההתבוננות והניסיון שיחידים מסוגלים לצבור במהלך חייהם ("אותה ינקות דלת-ידע אשר חיינו הקצרים בלבד מאפשרים לנו") ולנצל את "דורות-עברו הרבים של התבוננות וניסיון" אשר מאפשרים לנו "לצבור לנו שנים כאילו חיינו אפילו מתחילת הימים". במילים אחרות: באמצעות היועצות בניסיון העבר הצבור, אנו מתגברים על חולשתה המובנית של יכולת השיפוט של היחיד, ומפיקים תגובה מתקופות החיים הרבות באמצעות התבוננות במעשי אבות אבותינו שהתמודדו עם סוגיות דומות – גם אם בנסיבות שונות.

אין זה אומר שסלדן מוכן לקבל את צו העבר באופן עיוור. אדרבה, הוא שופך בוז על המאמצים אל חיקם שגיאאות שמקורן בעבר הרחוק. סלדן קובע כי שגיאאות כאלו התקבלו לעיתים קרובות כנכונות על ידי קהילות שלמות, "אומצו ללא מחאה, והועמסו על כתפי הדורות הבאים כמו חבילות כבודה". בהזכירו את עמדתו המקראית של הנביא ירמיהו בדבר למידה אמפירית של הדרכים הישנות, סלדן טוען שהשיטה הנכונה היא "עֲמְדוּ עַל-דַּרְכֵיכֶם וּרְאוּ וְשִׁאלוּ לְנִתְבוֹת עוֹלָם, אִי-זֶה דֶּרֶךְ הַטּוֹב וְלָכוּ בָהּ" (ירמיהו ו', טז). אולם לדידו, הכלי שבאמצעותו מבצעים בחינה היסטורית כזו ובחירה שכזו אינו הניחושים הפרועים של ספקולציות היחיד ביחס לאפשרויות משוערות שונות. בחייה של אומה, המסורת שעברה בירושה, בדבר עמדות משפטיות וחקיקה, משמרת מגוון נקודות מבט מתקופות שונות ומתנאים שונים; היא משמרת גם את התוצאות בעבור האומה כאשר החוק פורש באופן כזה או אחר. במבט-לאחור אל עבר עמדות מגוונות ומשתנות המצויות במסורת, ובהתחשב בתוצאותיהן בחיים האמיתיים, ניתן להבחין בין עיקרי האמת של החוק, לבין הפניות השגויות שנעשו בעבר. כפי שסלדן מסביר בחיבורו הנזכר:

הדרך למצוא בה את האמת היא באמצעות טעויות של אחרים: שכן אם אני רוצה להגיע למקום כזה וכזה, ומישהו אחד הלך לפניי לצד ימין ולא הגיע, ואחר הלך לצד שמאל ולא הגיע, זה יכונן אותי לשמור על דרך האמצע שאפשר שתוכל להביאני אל המקום שאליו חפצתי ללכת.

בכך פונה סלדן – בדומה למה שעושה המקרא – אל עבר צורה של פרגמטיזם, וזאת על מנת להסביר מהי כוונתם של מדינאים ומשפטנים כאשר הם מדברים על אמת. החוקים מתפתחים באמצעות תהליך ניסוי וטעייה לאורך דורות, בעודנו לומדים להבין כיצד שלום ושגשוג ("אִי-זֶה דֶּרֶךְ הַטּוֹב", "המקום שאליו חפצתי ללכת") עולים מפנייה אחת ולא מאחרת.

סלדן מכיר אם כן בכך שבעשותנו בחירות אלה מתוך מסורות העבר, אנו מסתמכים במשתמע על אמת מידה נשגבת יותר לבחירתנו: הנחת חוק טבעי שהאל קבע, חוק המורה "אִי־זָה דָּרָךְ הַטּוֹב" בעבור האנושות במושגים היסודיים ביותר. בחיבורו 'החוק הטבעי וחוק האומות' סלדן מסביר שחוק טבעי זה נתגלה לאורך דורות ארוכים, מאז ימי המקרא, והגיע אלינו בגרסאות שונות. הגרסה האמינה ביותר היא גרסתו של התלמוד, המונה את שבע מצוות בני נוח: מצוות האוסרות רצח, גנבה, עבירות מיניות, התאכזרות לחיות, עבודת אלילים וחילול שם האל, וכן דורשות קיום בתי דין לאכיפת הצדק. ניסיון בן אלפי שנים לימד אותנו שחוקים אלה מעניקים מסגרת לשלום ולשגשוג, יעדן של האומות כולן, וכי הם השורש הבלתי-נראה שממנו שואבים – בסופו של דבר – החוקים השונים של כל האומות המתקנות.

עם זאת, סלדן מדגיש ששום אומה אינה יכולה למשול-בעצמה על ידי פנייה ישירה אל חוקי יסוד אלה, משום ש"לאומות שונות, כמו לאנשים שונים, יש החוויות וההיקשים השונים שלהן, וכך הן נותנות לחוקיהן השונים לצמוח ולהיות מה-שהם מתוך השורש האחד והיחיד". באופן כזה, כל אומה עושה את המאמץ הייחודי שלה לממש את החוק הטבעי, בהתאם להבנה המבוססת על ניסיונה והתנאים הייחודיים לה. מעשה חכם הוא, אם כך, לכבד את החוקים השונים המצויים בקרב האומות – הן אלה הנראים בעינינו נכונים הן אלה הנראים מוטעים – שכן כל אחת מנקודות המבט השונות עשויה לתרום לנו דבר-מה ברודפנו אחר האמת.² אם כן, סלדן מציע בפנינו את דמות הפרלמנטר (או המשפטן) הפילוסוף: עליו לפעול בהתמדה לשימור מכלול העוצמה והיציבות של המבנה הלאומי שירש, אך גם להכיר בצורך לבצע תיקונים ושיפורים היכן שהללו נדרשים. בעשותו כן הוא מבקש להתקרב בהדרגה, מתוך ניסוי וטעייה, אל המיטב האפשרי בעבור כל אומה.

השקפתו של סלדן בנוגע לעקרונות העומדים ביסוד מה שהפך, עם הזמן, לחוקה המסורתית האנגלו-אמריקנית היא אולי המאוזנת והמתוחכמת שנוסחה אי-פעם; אולם כישוריו השכליים של סלדן, והאומץ האישי שלו ושל עמיתיו בפרלמנט, לא עמדו להם כדי להציל את ארצם מהמצב הקשה שאליו התדרדרה. האבסולוטיזם הגובר של שושלת סטיוארט דחק בסופו של דבר את אנגליה אל עבר מלחמת אזרחים, ובסופה – אל רודנות צבאית פוריטנית שלא רק שהוציאה-להורג את המלך אלא גם הרסה את הפרלמנט והחוקה. המשטר רוצח-המלך הציע לאנגליה שורת חוקות חדשות-לחלוטין, בוו אחר זו, אך אף אחת מהן לא נתגלתה כבת-ביצוע, ובתוך 11 שנים בלבד קרס משטר זה. סלדן לא זכה לראות בשיקומה של החוקה המסורתית שהתרחש שנים ספורות בלבד לאחר מותו.

בשנת 1660, שניים מתלמידי הבולטים והמובהקים של סלדן – אדוארד הייד (שהיה לרוזן מקלרנדון) וסר מתיו הייל – מילאו תפקיד מוביל בשיקום החוקה ושושלת מלכי סטיוארט ובהחזרתן על כנן. כאשר הוכתר ג'יימס השני, הקתולי, בשנת 1685, הפחד

מנפילה-חזרה אל חיק האפיפיור, ואף מניסיון מחודש לבסס מלוכה אבסולוטיסטית, דחף את הסיעות הפוליטיות היריבות במדינה להתאחד ולהזמין את הפרוטסטנטי הבא בשושלת המלוכותית לבוא ולהתיישב על כס המלוכה. מארי, בתו של המלך ג'יימס השני, ובעלה הנסיך ויליאם מאוראנג', עוצר-המדינה של רפובליקת ארצות השפלה, חצו את התעלה על מנת להציל את אנגליה הפרוטסטנטית ואת חוקתה. לאחר שווידא הפרלמנט את נכונותו של הזוג המלכותי להגן על האנגלים מ"כל כוונות זדון אחרות נגד דתם, זכויותיהם וחירויותיהם", כאמור במגילת הזכויות הנודעת של אנגליה, הוא הושיב בשנת 1689 את המלכה והמלך החדשים יחדיו על כס המלוכה ואשרר מגילה זו. מסמך זה אישר-מחדש את הזכויות הקדומות שנקבעו מוקדם יותר ב"עצומת הזכות": בין היתר מצהיר המסמך על זכותם של נתינים פרוטסטנטיים "לשאת נשק להגנתם", על הזכות ל"חופש הדיבור והדיונים" בפרלמנט, ועל כך ש"לא תידרש ערבות מוגזמת, לא יוטלו קנסות מוגזמים, ולא יושמו עונשים אכזריים ובלתי-רגילים" – סעיפים ששימשו בסיס לתיקונים הראשון, השני והשמיני שבמגילת הזכויות של תיקוני החוקה האמריקנית. שנים ספורות לאחר מכן, עם תפוגתם של חוקי רישוי העיתונות האנגליים, תכולת חופש הביטוי הורחבה והוא ניתן לכלל הציבור.

השבתם של מלכים פרוטסטנטיים ואימוץ מגילת הזכויות נעשו על ידי פרלמנט שהיה מאוחד סביב עקרונות סלדניאניים. מעשים אלה, שנקראו לימים "המהפכה המהוללת", היו מהוללים בדיוק מפני שאושרה בהם, פעם נוספת, החוקה האנגלית המסורתית ומשום שמהפכה זו הגנה על האומה האנגלית מהתקפות מחודשות על "דתם, זכויותיהם וחירויותיהם". מתקפות אלה באו מחד-גיסא מצד אבסולוטיסטים כמו סר רוברט פילמר, אשר חיבורו "פטריארכיה" (שראה אור בשנת 1680, לאחר מותו) תמך בממשל סמכותני כיחיד הראוי להקרא ממשל, ומאידך-גיסא מצד רדיקלים כמו ג'ון לוק, שחיבורו "שתי מסכתות על הממשל המדיני" (1689) הגיב למשבר המדיני של אותה עת באמצעות טיעון בנוגע לזכותו של העם לפזר את החוקה המסורתית ולקבוע במקומה חוקה חדשה המבוססת על התבונה האוניברסלית.

האתגר מצד לוק והליברליזם

במהלך המאה ה-17 התגבשה השמרנות האנגלית לכדי תורה מדינית עקבית, שאין לטעות במגמותיה, אשר מתנגדת באופן מוחלט לאבסולוטיזם של שושלת סטיוארט, של הובס ושל פילמר (בקרב מה שיכונה מאוחר יותר "הימין"), כמו גם לתיאוריות הליברלית בנוגע לתבונה אוניברסלית, שקודמו תחילה בידי גרוטיוס ואחר כך בידי לוק ("השמאל"). העמדה השמרנית המתונה נותרה כזרם המרכזי לאופן הבנת החוקה האנגלית במשך עוד כמאה ומחציתה, והגנו עליה חיבורים פרי עטם של אינטלקטואלים מובילים מהמחנה הפוליטי ה"ויגי": החל מן "החוקה היסודית של

הממשל האנגלי" (1690) מאת ויליאם אטווד, ועד ל"מסכת על הממשל האזרחי" (1781) מאת יאשיה טאקר, אשר התנגדו בחריפות הן לאבסולוטיזם הן לתיאוריות לוקיאניות בדבר זכויות אוניברסליות. זו הייתה השקפת העולם שעליה חונכו אישים בולטים כמו בלקסטון, ברק, וושינגטון והמילטון. לא רק באנגליה אלא גם במושבות הבריטיות שביבשת אמריקה חונכו משפטנים על מסורת החוק המנהגי בכך שלמדו את 'המסדים של חוקי אנגליה' (1628–1644) מאת קוק ואת 'תולדות החוק המנהגי של אנגליה' (1713) מאת הייל. בשני המקרים הללו משמשת ההבנה שחוק הארץ הוא החוקה המסורתית והחוק המנהגי של אנגליה שתוקן והותאם כנדרש לנסיבות מקומיות.

לוק מוכר כיום כדמות המפתח במסורת הליברלית, ולפיכך ראוי להתעכב ביתר פירוט על הסיבה שבעטיה הייתה תורתו המדינית כה מטרידה בעבור השמרנים. לעיל תיארונו את המסורת האנגלו-אמריקנית כבעלת תפיסת אמפיריציזם היסטורי, תפיסה שלפיה הבנה מדינית נוצרת באמצעות בחינת ההיסטוריה הארוכה של החוקים המנהגיים באומה נתונה ושל התוצאות שהיו למקרים שבהם שונו חוקים אלה (בכיוון כזה או אחר). שמרנים מבינים שמשפטן חייב להפעיל תבונה וכוח שיפוט, כמובן, אולם צורת חשיבה זו נוגעת לאופן שבו ניתן להתאים חוק מסורתי לתנאים עכשוויים ולבצע בו את השינויים הנדרשים לטובת המדינה והציבור, תוך שימור – ככל הניתן – של מסגרת החוק הכוללת. גישה זו הונגדה בדברינו לעמדה שניתן לכנותה "רציונליסטית". רציונליסטים ישנה השקפה שונה בנוגע לתפקידה של התבונה במחשבה המדינית, ולמעשה הבנה שונה של אופי התבונה עצמה. במקום להציע טענות מנקודת המוצא של ניסיון ההיסטורי של אומות, הרציונליסטים פותחים בקביעה של אמיתות כלליות-כביכול, אשר הם מאמינים כי הן תקפות לגבי כל בני האדם, ומשערים כי יתקבלו על דעת כל בני האדם שיבחנו אותן באמצעות יכולותיהם התבוניות המולדות. מאמיתות אלו הם מסיקים את החוקה הראויה, או החוקים הראויים, בעבור כל בני האדם.

מבחינה פילוסופית מוכר לוק כאמפיריציסט, והמוניטין שלו – בהקשר זה – נשען בעיקר על ה'מסה על שכל האדם' (1689) שהיא תרגיל משפיע בפסיכולוגיה אמפיריציסטית. אולם 'המסכת השנייה על הממשל המדיני' אינה מאמץ דומה להביא השקפה אמפירית אל התיאוריה המדינית. במקום זאת, היא מתחילה בקביעת סדרת אמיתות-כביכול, אשר חסרות כל קשר-ניכר-לעין למה שניתן לדעת מחקירה היסטורית ואמפירית של המדינה. בין היתר, לוק קובע כי (1) לפני כינון הממשל מתקיימים בני האדם ב"מצב הטבע", אשר בו (2) "כל בני האדם מצויים באופן טבעי במצב של חירות וחופש מושלם", שהוא גם (3) "מצב של שוויון מושלם, היכן שבאופן טבעי אין עליונות או סמכות של האחד על האחר". נוסף על כך, (4) למצב הטבע הזה "ישנו חוק הטבע למשול בו"; וכן (5) חוק הטבע הזה הוא – כך מתברר – לא-

אחר מאשר "התבונה" האנושית עצמה, ה"מלמדת כל בני אנוש אם רק ייוועצו בה". התבונה האוניברסלית הזו, הזוהה אצל כל בני אנוש, היא המובילה אותם (6) לסיים את מצב הטבע, כאשר "מסכימים יחדיו בהדדיות להיכנס לתוך... קהילה מדינית אחת" בפעולה של הסכמה חופשית. מתוך שש האמיתות-כביכול הללו, ממשיך לוק ומסיק את האופי הראוי של הסדר המדיני בעבור כל האומות שעל פני התבל.³

שלושה דברים חשובים ראויים לציון ביחס לסדרת האמיתות-כביכול הללו.

הראשון הוא שיסודות התורה המדינית של לוק אינם ידועים מן הניסיון. ה"חופש המושלם" וה"שוויון המושלם", אשר מגדירים את מצב הטבע, הם צורות אידיאליות שיחסן למציאות האמפירית הוא לגמרי בלתי-ברור. גם הזהות של חוק הטבע עם התבונה, הקביעה שהחקיקה אשר מצווה התבונה "מלמדת כל בני אנוש", או כינונה של המדינה באמצעות אמנה חברתית-הסכמית בלבד, אינם יכולים להיות ידועים מבחינה אמפירית. אולם אצל לוק, כל הטענות הללו נקבעות בהחלטיות כמו בעת שמציגים מערכת מתמטית.

הדבר השני הראוי-לציון הוא כי אין כל סיבה לחשוב שאפילו אחת מן האמיתות-כביכול הללו נכונה בפועל. ואכן, הוגים מדיניים אמפיריציסטיים – כגון יום, סמית וברק – דחו את כל האמיתות-כביכול של לוק וביקשו לבנות-מחדש את תורת המדינה על בסיס עובדות שניתן לדעת מן ההיסטוריה ובאמצעות בחינתם של חברות וממשלים אנושיים ממשיים.

שלישית, התיאוריה של לוק אינה רק נפרדת מהבסיס ההיסטורי והאמפירי של המדינה, אלא גם משתמע ממנה כי חקירות כאלו הן בעלות חשיבות משנית בלבד (אם לא בלתי-נחוצות לגמרי). אם אכן קיימת צורת תבונה הנגישה ל"כל בני אנוש אם רק ייוועצו בה", צורה המגלה לכול את חוקי הטבע האוניברסליים המושלים בתחום המדיני, אזי אין צורך רב בהסקה תבונית המבוססת על בחינה היסטורית ואמפירית, כמו זו של אנשים דוגמת פורטסקיו, קוק וסלדן. כי אם רק יתאספו בני האדם יחדיו וייוועצו בתבונתם שלהם, יכולים הם לעצב ממשל שיהיה טוב יותר מכל דבר ש"דורות-עברו הרבים של התבוננות וניסיון" הפיקו באנגליה. לפי השקפה זו, המסורת השמרנית האנגלו-אמריקנית רחוקה מלהיות המסורת שהביאה לעולם את החוקה בת החורין והטובה ביותר שידעה האנושות מימיה, והיא ספוגה למעשה בדעה קדומה בלתי-נחוצה ואף מכשול לחיים טובים-יותר לכול. במילים אחרות: התיאוריה של לוק מורה על קץ השמרנות האנגלו-אמריקנית ועל קץ החוקה המסורתית אשר שמרנים עדיין ראו בה את אחד הדברים יקרי הערך על פני האדמה.

בעוד התפיסות הרציונליסטיות של לוק לא זכו להתקבלות רחבת היקף באנגליה, הן הפכו ללהיט של ממש בצרפת. המסה 'על האמנה החברתית' (1762) של רוסו הלכה צעד נוסף, אל מקום שאחרים חששו לצעוד אליו, ויחד עם אימוץ מערכת

האמיתות-כביכול של לוק קראה לאנושות להסכים מעתה לחיות אך ורק תחת החוקה הלגיטימית האחת אשר מצווה התבונה. כשלושים שנה לאחר מכן, רוסו וולטר ויתר החקיינים הצרפתיים של הפוליטיקה הרציונליסטית הלוקיאנית זכו לקבל את מבוקשם בדמות המהפכה הצרפתית. בעקבות "הכרזת זכויות האדם והאזרח" בשנת 1789 בא משטר הטרור נגד אלה אשר לא נשמעו לתבונה. מיד לאחר מכן בא האימפריאליזם הליברלי של נפוליון וייצא תבונה אוניברסלית ו"זכויות האדם", בכוח צבאות צרפת, אל אירופה היבשתית כולה, במחיר חייהם של מיליוני בני אדם.⁴

בשנת 1790, שנה לאחר פרוץ המהפכה הצרפתית, ההוגה האנגלו-אירי וחבר הפרלמנט מטעם הוויגים, אדמונד ברק, חיבר את ההגנה המפורסמת שלו על המסורת החוקתית האנגלית כנגד התורות הליברלית בדבר תבונה אוניברסלית וזכויות אוניברסליות, ושמה "מחשבות על המהפכה בצרפת". באחת הפסקאות בחיבור זה קבע ברק:

סלדן, ושאר המלומדים המעמיקים, אשר חיברו את עתירת-הזכות הזאת, היו בקיאים בכל התאוריות הכלליות הנוגעות לזכויות האדם לפחות ככל אחד מן הדברים בדוכני-הדרשנים שלנו או על הבימה שלכם [הצרפתים]; ... אבל, מטעמים היאים לאותה חוכמה מעשית שבאה במקום הידע העיוני שלהם, העדיפו את הזכות המפורשת הזאת, המתועדת, המורשתית לכל מה שיכול להיות יקר לאדם ולאזרח, על פני אותה זכות עיונית מעורפלת, שהעמידה את ירושתם הבטוחה בסכנה שמא תעוט עליה רוח-פרא נגחנית ותקרע אותה לגזרים.⁵

בפסקה זו, מדגיש ברק – בצדק – כי סלדן ושאר הדמויות השמרניות הדגולות בתקופתו הכירו באופן טוב למדי את "התיאוריות הכלליות הנוגעות לזכויות האדם" – הללו שלימים נעשה בהן שימוש להפלת המשטר הישן בצרפת. ברק ממשיך ומגבה את טיעונו של סלדן, שלפיו מאחר שזכויות אוניברסליות מבוססות רק על התבונה – ולא על "הזכות המפורשת הזאת, המתועדת, המורשתית" – ניתן לומר כי הן נותנות לכול זכות לכול. לדעתו, לאימוץ תורה מדינית המבוססת על זכויות אוניברסליות כאלו יש משמעות אחת: "ירושתם הבטוחה" של בני האומה תיקלע באופן מיידי לסכנת קריעה לגזרים בידי "רוח-פרא נגחנית", שוחרת מדון, היודעת כיצד לעשות שימוש בזכויות אוניברסליות כדי לייצר בכל עת דרישות חדשות.

טיעונו-זה של ברק מצוטט לעיתים קרובות על ידי שמרנים המניחים כי מטרתו הייתה רוסו וחסידיו בצרפת. אולם לאמיתו של דבר לא הייתה התקפתו של ברק מכוונת בעיקרה אל רוסו, שלו היו באותה עת חסידים מעטים בלבד בבריטניה או באמריקה. המטרה הממשית של התקפתו היו הממשיכים בני זמנו של גרוטיוס ולוק – אנשים כגון ריצ'רד פרייס, ג'וזף פריסטלי, צ'רלס ג'יימס פוקס, צ'רלס גריי, תומס פיין, ותומס ג'פרסון. פרייס שהיה מטרה מפורשת להתקפת ברק כבר בעמודים הראשונים של 'מחשבות על המהפכה בצרפת', פתח את חיבורו 'הערות על טבעו של חופש אזרחי'

(1776) בהצהרה שלפיה "העיקרים שעליהם מתבססת טענתי הם היסודות לכל מדינה ככל שהיא חופשית; והם זהים לאלה שלימד מר לוק". דברים דומים ניתן לומר על דמויות אחרות מן הרשימה דלעיל: כולן הלכו בעקבות לוק וטענו שהיסוד האמיתי היחידי למחשבה מדינית וחוקתית הוא בדיוק אותן "התיאוריות הכלליות בנוגע לזכויות האדם", אשר ברק האמין כי יביאו רק מהומה ומוות למדינה אחת אחר רעותה.

הקטל שהתרחש בצרפת באותה עת עורר באנגליה ויכוח שוצף. הצדדים בו היו תומכי השמרנות של קוק וסלדן (הן מקרב הוויגים, הן מקרב הטורים), ולעומתם מעריצי תיאוריות הזכויות האוניברסליות של לוק (אשר כונו "הוויגים החדשים"). השמרנים עמדו על כך שהתיאוריות הללו יעקרו כל מוסד מסורתי באנגליה, מדיני או דתי, כפי שהתרחש באותה עת בצרפת. על רקע ויכוח גדול זה אף הצהיר ברק בעת נאום בפרלמנט בשנת 1794 כי מכל הספרים שנכתבו אי-פעם, "המסכת השנייה הוא אחד הגרועים ביותר"⁶.

ליברליזם ושמרנות באמריקה

הגנתו השמרנית של ברק על החוקה האנגלית המסורתית נהנתה מהצלחה גדולה בבריטניה; שם נמצאו לה ממשיכים לאחר מותו של ברק – בדמויות כגון קאנינג, ולינגטון וד'זוראלי. הצלחה זו גלויה לעין בעצם העובדה שמוסדות מסורתיים כמו המלוכה, בית הלורדים, והכנסייה הממוסדת – שלא לומר החוק המנהגי עצמו – שרדו ברוחות הפרצים של התבונה האוניברסלית והזכויות האוניברסליות, ויש להם עד היום תומכים מסורים.

ומה בנוגע לאמריקה? האם הייתה המהפכה האמריקנית התקוממות המבוססת על תבונה אוניברסלית וזכויות אוניברסליות בהשראת לוק? לפי דבריהם של שמרנים רבים כיום, ניתן לחשוב שכך הם פני הדברים וכי למעשה מעולם לא היו שמרנים בורם האמריקני המרכזי אלא רק גוונים שונים של ליברלים. אולם, המציאות שונה למדי. כאשר האנגלים שבאמריקה – כפי שברק קרא להם – התקוממו נגד המלך הבריטי, כבר התקיימו בקרב המורדים שתי תורות מדיניות מובחנות והניגוד בין שני מחנות אלה גבר והלך עם הזמן.

ראשית היו בין המורדים כאלה אשר העריצו את החוקה האנגלית שאותה ירשו וממנה למדו, ומתוך אמונה שנשללו זכויותיהם המעוגנות בחוקה האנגלית, הם ביקשו להשיב לעצמם זכויות אלו. הם קיוו להשיג ניצחון על האבסולוטיזם המלכותי מתוך הזדהות עם המסורת של קוק וסלדן, בדומה למה שהשיגו אבותיהם האנגלים בעצמת הזכות ובמגילת הזכויות. אנשים מסוג זה ייחסו למילה האנגלית "מהפכה" את משמעותה הישנה, היינו דבר-מה שהתהפך והסתובב, ובעזרת מאמציהם יוחזר למקומו הראוי – כלומר שחזור המצב הקודם. קרוב לוודאי שאלכסנדר המילטון היה הדובר הידוע-ביותר של פוליטיקה שמרנית ממין זה, למשל כאשר אמר לצירים

שנאספו אל הוועידה החוקתית של 1787: "אני מאמין שהממשל הבריטי הוא הדגם המיטבי שהעולם יצר מעודו". דברים דומים אמר ג'ון דיקינסון לבאי הוועידה: "הניסיון צריך להיות המנחה היחידי שלנו. התבונה עשויה להטעות אותנו. לא הייתה זו התבונה אשר גילתה את המנגנון הייחודי והראוי להערכה של החוקה האנגלית... אירועים מקריים הובילו קרוב לוודאי לתגליות אלו, והניסיון העניק להן אשרור". דבר ברור הוא שדוברים אלה זכו לתמיכה שקטה, מאחורי הקלעים, של דמויות נוספים ובכללם אף נשיא הוועידה, הגנרל ג'ורג' וושינגטון.

שנית, היו המהפכנים האמיתיים, חסידי הליברלים של לוק, דוגמת ג'פרסון אשר תיעב את אנגליה והאמין – בדיוק כפי שהאמינו חסידי הצרפתים של רוסו – שצווי התבונה האוניברסלית עשו את זכויות האדם האמיתיות גלויות לעיני כול. לדידם, החוקה האנגלית המסורתית לא הייתה המקור לחירויותיהם אלא דבר-מה שיש לטאטא הצידה לנוכח הזכויות שציוותה התבונה האוניברסלית. ואכן, במהלך המהפכה הצרפתית, ג'פרסון ותומכיו אימצו אותה לליבים כגרסה טהורה-יותר של מה שהתחילו בו האמריקנים. ג'פרסון ניסח זאת במכתב ידוע-לשמצה משנת 1793 שבו הצדיק את המהפכה בצרפת על כל זוועותיה: "חירותה של התבל כולה הייתה תלויה בסוגיה שבמאבק... מוטב לי לחזות במחצית מהתבל נחרבת, מאשר בכישלונה"⁸.

המתח בין המחנה השמרני לרעהו הליברלי בא לידי ביטוי בולט-למדי במסמכי היסוד האמריקניים: הכרזת העצמאות, שניסח ג'פרסון בשנת 1776, מפורסמת בשל הסתמכותה (במבוא) על הדוקטרינה הלוקיאנית של הזכויות האוניברסליות ה"ברורות מאליהן" לאורה של התבונה. באופן דומה, תקנות הקונפדרציה, שהתקבלו שנה לאחר מכן כחוקת ארצות הברית של אמריקה (בעקבות משא ומתן) מבטאות מפנה עמוק מהחוקה האנגלית המסורתית. תקנות אלו הצהירו על קיומן של 13 מדינות עצמאיות ובו בזמן מעליהן אספה ייצוגית חלשה – זו חסרה אפילו את הסמכות להטיל מיסים ונזקקה להסכמה של נציגי 9 מדינות לפחות כדי להחליט על קו מדיניות מסוים. נוסף על כך: התקנות לא ניסו כלל לאזן את סמכויותיה של אספה זו, שהייתה- בפועל לרשות מבצעת, עם רשויות ממשליות נפרדות, בתחום המשפט או החקיקה.

תקנות הקונפדרציה כמעט שהחריבו את ארצות הברית. לאחר עשור של אי-סדר גובר בענייני חוץ וכלכלה גם יחד הוחלפו התקנות בחוקה שנוסחה בוועידה שיזמו המילטון וג'יימס מדיסון – ועידה שושינגטון ישב בראשה וניווט אותה בתחום בעוד ג'פרסון שוהה בצרפת. כל מי שישווה את החוקה שהתכוננה בוועידה זו לתקנות הקונפדרציה שקדמו לה ייווכח מיד כי מה שהתרחש בוועידה זו היה שיבה אל עיקרי המהפכה המהוללת של 1689. למרות ההתאמה שנעשתה להקשר האמריקני, המסמך שהוציאה הוועידה החוקתית מתחת ידה הציע בבירור שיבה ושיקום התבנית היסודית של החוקה האנגלית: נשיא רב עוצמה הממונה בידי חבר אלקטורים (במקומה של מלוכה ירושתית); את הנשיא מאזנת, בסגנון אנגלי-במובהק, רשות מחוקקת בת שני

בתיים, בעלת סמכויות מיסוי וחקיקה; חלוקה של הרשות המחוקקת בין סנאט כמו-אריסטוקרטי ממונה, ובית-נבחרים עממי וייצוגי; ורשות שופטת עצמאית. אפילו מגילת הזכויות של ארצות הברית משנת 1789, שצורפה כתיקונים לחוקה, עוצבה על בסיס עצומת הזכות ומגילות הזכויות האנגליות, והיא במידה רבה עיבוד של אותן זכויות שתיארו קוק וסלדן וממשיכיהם, ללא כל זכר – ואפילו במילה – לתבונה אוניברסלית או לזכויות אוניברסליות.

עם זאת, בנקודות מפתח אחדות שבהן בוצעו התאמות לנסיבות המקומיות, החוקה האמריקנית אכן נטשה את החוקה האנגלית המסורתית. האמריקנים, שחסרו אצולה או מסורת של משרות ירושתיות, בחרו שלא לייסד כאלה עתה. זאת ועוד: חוקת 1787 אפשרה בשטחה את העבדות שהייתה אסורה באנגליה; היה זה חידוש בזוי שאמריקה שילמה עליו מחיר שמייסדיה לא יכולים היו לחלום עליו גם בסיוטיהם המזוויעים ביותר.

נטישה נוספת – או נטישה לכאורה – של המסורת החוקתית האנגלית, היה חסרונה של הוראה המסדירה כנסייה לאומית. חיסרון זה קודש בתיקון הראשון לחוקה שבו נאסרה חקיקה של הקונגרס "ביחס למיסוד של דת, או איסור מימוש חופשי של כוח". החוקה האנגלית המסורתית העניקה כמובן מקום מרכזי לנצרות הפרוטסטנטית, אשר נחשבה רכיב חיוני ובלתי-ניתן-להתרה של הזהות האנגלית (אף שלא מנוגדת למידה רחבה של סובלנות); אולם המדינה הבריטית, שבמובנים מסוימים הייתה פדרלית, אפשרה בקרבה את קיומן של כנסיות לאומיות ממוסדות נפרדות בסקוטלנד ובאירלנד. קבלה בריטית זו של מגוון כנסיות ממוסדות באה לידי ביטוי חלקי בחוקה האמריקנית, אשר אפשרה למדינות השונות של הברית לתמוך במשך עשורים רבים נוספים, אל תוך המאה ה-19, בכנסיותיהן הממוסדות, או לדרוש שמשרות ציבוריות במדינה מסוימת יוחזקו רק בידי פרוטסטנטים או נוצרים. כאשר נתונים אלה נלקחים בחשבון, אזי התיקון הראשון לחוקה נראה פחות כמו ניסיון לשים סוף לדת ממוסדת, ויותר כמו תקנה המיועדת לשמור על השלום בין מדינות הברית באמצעות האצלת סוגיית אופן מיסוד הדת לטיפול המדינות.

עם זאת, כבר בשנת 1802, הכריז ג'פרסון, שכיהן אז כנשיא, כי את דחייתה של כנסייה לאומית על ידי התיקון הראשון יש לפרש למעשה כ"מעשה של כלל העם האמריקני... הבונה קיר הפרדה בין דת ומדינה". אפיון זה של החוקה האמריקנית כתומכת ב"הפרדת הדת מהמדינה" היה מוגזם בוודאות והלם יותר את הליברליזם הצרפתי – שהתייחס לדת ציבורית כמתועבת מבחינת התבונה – מאשר את המקום הממשי שהיה לדת-מדינה בקרב "כלל העם האמריקני" של אותה עת. אולם בנקודה זו יצא ג'פרסון עם הזמן כשידו על העליונה: בשנים לאחר הכרזתו, פרשנותו לגבי "קיר הפרדה בין דת ומדינה" הפכה בהדרגה לחלק מקובל מהחוקה האמריקנית – אף כי חלק שלא נכלל מעולם בנוסח הכתוב שלה.

הליברליזם הלוקיאני צמח וצבר השפעה באמריקה לאחר בחירתו של ג'פרסון כנשיא. מותו של המילטון בדו-קרב בשנת 1804, והוא בן 47 בלבד, הייתה מכה כבדה במיוחד, שהותירה את השמרנות האמריקנית ללא הדובר המוכשר ביותר שלה. עם זאת, את המורשת של סלדן וברק המשיכו אמריקנים בדור שלאחר מכן, ובהם שני משפטנים בולטים, הצ'נסלור של מדינת ניו-יורק ג'יימס קנט (1763–1847), ושופט בית המשפט העליון ג'וזף סטורי (1779–1845). השפעתו של סטורי הייתה משמעותית במיוחד. אף שמונה לבית המשפט העליון על ידי ג'פרסון במטרה לערער את כוחו של הנשיא הפדרליסט של הרשות השופטת, ג'ון מרשל, מהר מאוד התברר שפסיקותיו של סטורי נטו לכיוון הפוך, והן הוסיפו לנטות אליו בכל 34 שנותיו של סטורי כשופט עליון. אך נראה שתורמותו הגדולה ביותר של סטורי למסורת השמרנית האמריקנית היא חיבורו הגדול והמשפיע 'הערות על החוקה האמריקנית' (1833), חיבור שהוקדש למרשל והיה לפרשנות החשובה והמשפיעה ביותר של המסורת החוקתית של ארצות הברית במהלך המאה ה-19. חיבורו של סטורי היה בעל רוח שמרנית מובהקת וגלויה: הוא ציטט בחיוב ובהרחבה מדברי ברק, וביקר שוב-ושוב לא רק את התיאוריות של לוק אלא גם את ג'פרסון עצמו. בין היתר, סטורי דחה בעוז את טענת ג'פרסון שארצות הברית נוסדה על גבי זכות אוניברסלית הנקבעת בידי התבונה, ובמקום זאת הדגיש שהיו אלו הזכויות של החוק המסורתי האנגלי אשר האמריקנים הכירו מכבר והמשיכו ביישומן:

היה זה מכלול ההשקפות האחד באמריקה מאז החלה התיישבות במושבות. העיקרון המקובל על הכול (והמימוש המעשי תאם אותו) היה שהחוק המנהגי הוא לנו זכות מולדת וירושה, ושאות אבותינו בהגירתם הביאו לכאן את כולו, ככל שהיה ישים לנסיבותיהם. כל מבנה תורת המשפט שלנו עומד על גבי היסודות המקוריים של החוק המנהגי.

ביחס לנטישתה של החוקה האמריקנית את המסורת האנגלית בנוגע לדת לאומית הייתה השקפתו של סטורי מאוזנת למדי. מחד גיסא הוא הצדיק את "הזכות לשיפוט הפרט בענייני דת, והחופש לפולחן דתי בציבור, בהתאם לצווי המצפון של היחיד" כחלק בלתי-נפרד מהמורשת החוקתית של האומה; ומאידך-גיסא, הוא עמד על ההשקפה השמרנית האנגלו-אמריקנית המסורתית שלפיה "זכותם של חברה או ממשל להתערב בענייני דת לא יוטלו בספק על ידי כל המאמינים שחסידות, דת ומוסר קשורים באופן קרוב לרווחת המדינה ונחוצים לניהולו של צדק אזרחי". מסיבה זו, הוא הביע ביטחון בכך שנסיונות ימיו, שבהן חלק מהמדינות המשיכו "לתמוך ולהחזיק, בצורה כלשהי, את הדת הנוצרית", הן "מחוסרות ספק קל שבקלים, שפעילות כזו מנוגדת לעקרונות החוק הציבורי או החירות הרפובליקנית". סטורי לא הכיר אפוא בקיומו של כל "קיר הפרדה" בין דת וממשל, ברמת המדינות השונות, כדבר נדרש או רצוי.

באשר לקרע שנוצר בעקרונות השמרניים, בעקבות האיסור על מיסוד הדת ברמה הלאומית, כתב סטורי בדאגה הרואה את הנולד:

עם זאת נותרת היא בעיה המצריכה פתרון בענייני אנוש, האם יכול ממשל בן-חורין כלשהו להיעשות קבע, היכן שעבודת האל הפומבית, והתמיכה בדת, אינן חלק מהמדיניות או מהחובה של המדינה בצורה כלשהי.

עקרונות המסורת השמרנית

כפי שראינו, בתקופה שבין ימי ג'ון סלדן לימי אדמונד ברק, עלו שתי מסורות אנגלו-אמריקניות מובחנות היטב וסותרות, מסורת שמרנית ומסורת ליברלית. שתיהן התנגדו לאבסולוטיזם המלכותי והיו מסורות לחירות, אך היו יריבות מרות מהבחינה הרעיונית כמו גם בנוגע לשלל ענייני מדיניות. למעשה, רבות מהסוגיות העיקריות שלגביהן היו חלוקות שתי המסורות הללו ממשיכות להבדיל בין ליברלים ושמרנים גם כיום.

מהי המהות של המסורת המדינית השמרנית האנגלו-אמריקנית? אנו יכולים לסכם את עיקרי השמרנות – כפי שהופיעו בכתבי אדריכליה המוקדמים של מסורת זו ובפעילותם – באופן הבא:

1. **אמפיריציזם היסטורי:** סמכות הממשל נובעת ממסורות חוקתיות אשר ידוע – באמצעות הניסיון ההיסטורי הארוך של אומה נתונה – שהן מעניקות יציבות, רווחה וחירות. מסורות אלה מזוקקות באמצעות ניסוי וטעייה לאורך מאות שנים, כאשר תיקונים ושיפורים מונהגים במידת הצורך, תוך שמירה על שלמות ירושת המבנה הלאומי בכללותו. אמפיריציזם כזה דורש נקודת מבט ספקנית כלפי זכותם השמיימית של שליטים, כלפי זכויות האדם האוניברסליות, או כלפי כל מערכת אוניברסלית מופשטת אחרת. מסמכים כתובים נותנים ביטוי למסורות החוקתיות של האומה ומחזקים אותן, אולם הם אינם יכולים לתפוס – או להגדיר – מסורת מדינית זו בשלמותה.

2. **לאומיות:** מגוון החוויות הלאומיות משמעו שלאומות שונות ישנן מסורות חוקתיות ודתיות שונות. המסורת האנגלו-אמריקנית נובעת מתוך עקרונות המדינה הלאומית הצודקת ובת-החורין, המתווה את דרכה ללא התערבות זרה. מקורותיהם של עקרונות אלה במקרא והם כוללים תפיסה של האומה המתגבשת מתוך שבטים שונים, כשאחדותה מעוגנת במסורת חוקית ודתית משותפת. לאומיות שכזו אינה מבוססת על "גזע", ולכן היא מאמצת לחיקה חברים חדשים המכריזים "עַמְךָ עִמִּי וְאֶלֶיךָ אֶלֶיךָ" (רות א', טז).

3. **דת:** המדינה מכבדת את האל המקראי ואת הנהגים הדתיים המשותפים לאומה ותומכת בהם. נהגים אלה הם מרכז הכובד של המורשת הלאומית והם חיוניים לצדק ולמוסר הציבורי. בה בעת, המדינה מציעה סובלנות רחבת היקף להשקפות דתיות וחברתיות שאינן מסכנות את השלמות והרווחה של האומה ככלל.
4. **הגבלת הרשות המבצעת:** סמכויותיו של המלך (או הנשיא) מוגבלות על ידי חוקי האומה, והוא אינו קובע בהם או פוסק לגביהם. סמכויות המלך (או הנשיא) מוגבלות על ידי נציגי העם, ועליו לקבל את עצתם והסכמתם הן בנוגע לחוקים הן בנוגע למיסוי.
5. **חירויות הפרט:** ביטחון חייו ורכושו של הפרט הוא צו האל כבסיס לחברה שהיא גם שלווה וגם משגשגת, ולפיכך יש להגן עליו מפני פעילויות שרירותית מצד המדינה. היכולת של האומה לבקש אמת ולנהל מדיניות איתנה תלויה בחופש הדיבור והדיון. זכויות יסודיות וחירויות יסודיות אלו, וזכויות אחרות, מוגנות על ידי החוק וניתן להפר אותן אך ורק במסגרת הליך משפטי סדור.
- עיקרים אלה יכולים לשמש כסיכום יעיל של המסורת המדינית השמרנית – כפי שהתקיימה הרבה לפני לוק והרבה לפני הליברליזם – שהייתה הבסיס לשיקומה של החוקה האנגלית בשנת 1689 ולשיקום שהניב אשרור החוקה האמריקנית של 1787. יותר מכך: אנו רואים בהם עיקרים שניתן לעמוד מאחוריהם גם כיום ויכולים לשמש בסיס ראוי לשמרנות מדינית בבריטניה, בארצות הברית ובמדינות אחרות בימינו-שלנו.

השמרנות נגד הליברליזם בימינו

כיצד עיקרים שמרניים אלה מתנגשים עם עקרונותיהם של ליברלים? אנו מבינים את ההבדלים המכריעים בינינו לבין ידידינו הליברליים באופן הבא.

הליברליזם הוא תורה מדינית המבוססת על ההנחה שבאופן עקרוני התבונה זהה ונגישה בכל מקום ולכל אדם; וכי די שאדם ייועץ בתבונה כדי שיגיע אל צורת הממשל האחת שהיא המיטבית לאנושות בכל מקום. בצורתו הנוכחית, הליברליזם קובע שצורת הממשל המיטבית הזו היא "דמוקרטיה ליברלית". זהו מונח אשר זכה בראשונה לתפוצה רחבה בשנות העשרים של המאה הקודמת, כתיאור שיטת ממשל ששאלה עקרונות מסוימים שלה מהמסורת השמרנית האנגלו-אמריקנית המוקדמת, כולל עקרונות הנוגעים להגבלת הרשות המבצעת ולהבטחת חירויות הפרט (עקרונות 4–5 לעיל); אולם הליברליזם מתייחס לעקרונות אלה כישויות העומדות בזכות עצמן, ישויות שניתן לנתקן מן המסורת האנגלו-אמריקנית הרחבה שמתוכה עלו. באותה עת, לליברלים נוסות להיות נקיפות מצפון ועומות (אם בכלל) בנוגע לזניחת היסודות הדתיים והלאומיים של הממשל האנגלו-אמריקני (עקרונות 2–3 לעיל) והם

מתייחסים אליהם כבלתי-נחוצים – ואף כמנוגדים בתכלית לתבונה האוניברסלית.

יחד עם סלדן, אנו מאמינים שבמערכה למען "דמוקרטיה ליברלית" אוניברסלית טעו הליברלים לחשוב שעקרונות היסטוריים-אמפיריים מסוימים של החוקה האנגלו-אמריקנית המסורתית – עקרונות אשר פותחו והושרשו בקפדנות לאורך מאות שנים (עיקרון 1 לעיל) – הם אמיתות אוניברסליות הנגישות באופן שווה לכל בני האדם, בלי קשר לנסיבות ההיסטוריות או התרבותיות שלהם. זאת אומרת שכמו כל הרציונליסטים, הליברלים עוסקים בניסיון ליטול אמיתות מקומיות, העשויות להלום היטב נסיבות מסוימות, וליישמן במצבים ונסיבות שונים למדי – שם הן פעמים רבות מסתכמות בכישלון חרוץ. בעיניהם של שמרנים, כישלונות כאלה – למשל הקריסה החוזרת של חוקות ליברליות במקומות כמו מקסיקו, צרפת, גרמניה, איטליה, ניגריה, רוסיה ועיראק – מעידים שהעקרונות האמורים נמתחו יתר על המידה ושמן הראוי כי יתייחסו אליהם כבעלי תוקף רק בתחום נסיבות צר-יותר. ליברלים, לעומת זאת, מסבירים כישלונות שכאלה כתוצר של "יישום כושל", ומתייחסים לדמוקרטיה הליברלית כאל אמת אוניברסלית הנותרת בלתי-נגועה בניסיון וחסונה מביקורת בכל נסיבות שהן.

לקביעה הליברלית שלפיה עקרונות 4 ו-5 הם אמיתות אוניברסליות אשר יזוהו בקלות על ידי כל בן אנוש, היו השלכות מרחיקות לכת אפילו בארצות הברית ובריטניה. עובדה היא כי מה שמכונה עתה "דמוקרטיה ליברלית" אינו מתייחס לחוקה האנגלו-אמריקנית המסורתית אלא להבניה-מחדש שלה ברוח רציונליסטית – הבניה אשר נותקה לחלוטין מן הדת הפרוטסטנטית ומהמסורת הלאומית האנגלו-אמריקנית – הרחק מהיותה שיטת ממשל למודת ניסיון. אידיאל ליברל-דמוקרטי זה חדש למדי הן באמריקה הן בבריטניה, ותחילתו רק במחצית השנייה של המאה העשרים. הטענה שלפיה משטרים ליברל-דמוקרטיים מסוג זה מסוגלים להתקיים לאורך זמן, ללא העקרונות השמרניים שהושלכו הצידה בקלות דעת, היא השערה אשר נבחנת לראשונה רק עתה. אלה המאמינים כי לניסוי זה מובטחת תוצאה חיובית אינם מסיקים זאת מהוכחות היסטוריות או אמפיריות, שכן אין כאלו בנמצא. לא משם נובע ביטחונם, כי אם מתוך המערכת הלוקיאנית-רציונליסטית הסגורה; הם שבוים בתוכה לבלי יכולת לצפות שאפשר שהיא תממש בסופו של דבר דווקא אחת מהתוצאות האחרות, הסבירות לא פחות, העומדות לפתחנו.

הבדלים ניכרים אלה בין שמרנים לבין ליברלים אינם נותרים, כמובן, באיזו רמה נשגבת של תיאוריה מדינית בלבד. הם מובילים במהרה למחלוקות בנוגע למדיניות מוצעת, הבאות לידי ביטוי באופנים שונים-למדי בין דור אחד למשנהו. בימינו, אנו מזהים את ההתנגשות בין השמרנות והליברליזם בין היתר בתחומים הבאים (המתוארים כאן רק בקצרה, ובמושגים פשטניים למדי):

1. **אימפריה ליברלית** – היות שהליברליזם נחשב לציווי של התבונה האוניברסלית, ליברלים נוטים להאמין שיש לדחוק בכל מדינה שממשלה איננו עדיין דמוקרטית ליברלית לאמץ שיטת ממשל זו – ואף להכריח אותה לעשות זאת. שמרנים מצידם מכירים בכך שחברות שונות שומרות על לכידותן ועל שלומן באופנים שונים, כך שמיוש אוניברסלי של דוקטרינות ליברליות ממיט לעיתים קרובות מהומה וקריסה וגורם יותר נזק מתועלת.
2. **גופים בינלאומיים** – באופן דומה, ליברלים מאמינים כי מאחר שהעקרונות הליברליים הם אוניברסליים, אין כל נזק ממשי במסירת סמכויות הממשל לידי גופים בינלאומיים. שמרנים מצידם מאמינים כי בידי ארגונים בינלאומיים שכאלה אין לא מסורות ממשליות ראויות ולא נאמנות לאוכלוסיות לאומיות מסוימות, העשויות לרסן את ריבוי התיאוריות המופרכות שלהם בדבר זכויות אוניברסליות. מסיבה זו, שמרנים רואים גופים כאלה כנוטים – באופן בלתי-נמנע – לשרירותיות ולסמכותנות.
3. **הגירה** – ליברלים מאמינים כי היות שהעקרונות הליברליים נגישים לכול, אין סיבה לחשוש מפני הגירה רחבת היקף מארצות שלהן מסורות לאומיות ודתיות שונות מאוד משלנו. שמרנים סוברים שהגירה רחבת-היקף מוצלחת היא מן האפשר רק היכן שלמהגרים הנעה גבוהה משל עצמם להשתלב בארצם החדשה, וכשמסייעים להם להטמיע בקרבם כראוי את המסורות הלאומיות של ארץ זו. בהיעדר תנאים אלה, התוצאה של הגירה כזו תהיה מתיחות ואף אלימות בין-תרבותית בלתי-פוסקות.
4. **החוק** – ליברלים מתייחסים לחוקיה של אומה כעולים מהמתח שבין החוק – כפי שנחקק בפועל – לבין פסקי התבונה האוניברסלית כפי שמבטאים אותה בתי המשפט. שמרנים דוחים את ההנחה שלפיה השופטים מצוידים בתבונה אוניברסלית, וגורסים כי תבונה זו מסתכמת פעמים רבות בלא-יותר מכניעה לאיזו אופנה חולפת. אולם שמרנים גם דוחים ייחוס חשיבות מופרזת למסמכים כתובים, המוביל למשל למיתולוגיה הליברלית הגורסת שאמריקה היא "אומה אמונית" (או "אומה הַגְדִית") אשר נוצרה ומוגדרת אך ורק על ידי תוצרי התבונה המופשטת, המצויים-כביכול בהכרזת העצמאות האמריקנית ובחוקה של ארצות הברית.
5. **כלכלה** – ליברלים מתייחסים לכלכלת השוק האוניברסלית, הפועלת ללא כל התחשבות בגבולות, כציווי של התבונה האוניברסלית וכישימה במידה שווה אצל כל האומות. על כן, הם אינם מכירים בשום מטרות כלכליות ראויות זולת יצירת "שדה מיושר" שעל גביו פועלות האומות בהתאם לכללים אוניברסליים תבוניים. שמרנים סבורים שכלכלת השוק והיוזמה החופשית חיוניות לקידום האומה, עושרה ורווחתה, אולם הם גם רואים את ההסדרים הכלכליים כמשתנים בהכרח בין מדינה אחת לרעותה וכמשקפים את ניסיונה של כל אומה, ואת החידושים

ההיסטוריים הייחודיים לה, בעודה מבקשת להשיג יתרון בעבור עמה.

6. **חינוך** – ליברלים מאמינים שבתי הספר צריכים ללמד תלמידים לזהות את הטובות הלוקיאניות של החופש והשוויון כמטרה האוניברסלית של הסדר המדיני, ולהכשירם לראות במסמכים המדיניים המייסדים של אמריקה תעודות אשר השיגו במידה רבה את מטרותיהן. שמרנים מאמינים שחינוך צריך להתרכז באופי הייחודי של המסורת החוקתית והדתית האנגלו-אמריקנית, עם שורשיה במקרא, ובדרך שבה מסורת זו הביאה להולדת משפחת אומות ייחודית, בעלת מחשבה ומימוש מדיניים אשר השפיעו על העולם כולו.

7. **דת ציבורית** – ליברלים מאמינים שתבונה אוניברסלית היא הבסיס ההכרחי והמספיק בעבור ממשל צודק ומוסרי; לדידם, את מקום המסורת הדתית של האומה, אשר בעבר הייתה הבסיס להבנה הציבורית של צדק וזכות, יכולה לתפוס בשיח הציבורי התבונה האוניברסלית עצמה. בצורתו הנוכחית, הליברליזם קובע שעל כל הממשלים לאמץ "קיר הפרדה בין כנסייה ומדינה", ברוח ג'פרסון, אשר מטרתו לגרש את השפעת הדת מהחיים הציבוריים ולהגבילה למרחב הפרטי בלבד. שמרנים גורסים שדבר מכל זה אינו נכון: הם רואים את התבונה האנושית כמייצרת ללא הפסק שלל דעות משתנות ביחס לצדק ומוסר, ועובדה זו ברורה היום לעין נוכח התרבותן המתמדת של זכויות אדם חדשות. שמרנים גורסים שהבסיס היציב היחיד לעצמאות מדינית, לצדק ולמוסר ציבורי הוא מסורת חזקה מוכח השראה מקראית הנוכחת בממשל ובחיי הציבור. הם דוחים את השקפת ההפרדה בין דת ומדינה, ודורשים במקום זאת שילוב של הדת בחיים הציבוריים, לצד סובלנות רחבה כלפי השקפות דתיות שונות.

שיקומה של שמרנות?

ברק והמילטון השתייכו לדור אשר עוד חונך על ברכי המסורת האנגלו-אמריקנית כמכלול; אך עשורים אחדים לאחר מכן מצב העניינים החל להשתנות, ועד סוף המאה ה-19 השקפות שמרניות נמצאו במגננה ובמיעוט בבריטניה ובארצות הברית. ואולם השמרנות הוכנעה באמריקה באופן מכריע רק על ידי פרנקלין רוזוולט, אחרי 1932, ובבריטניה על ידי ממשלת הלייבור שעלתה לשלטון בשנת 1945. בשלב זה החליף הסוציאליזם את הליברליזם כהשקפת העולם של מפלגות "השמאל", ובכך דחף חלק מהליברלים להצטרף אל שאריות המסורת השמרנית שבמפלגות "הימין". בסביבה חדשה זו, מנהיגים ותנועות קמו והצליחו לעיתים להרים את נס השמרנות האנגלו-אמריקנית פעם נוספת; אולם שמרנים אלה התקיימו בנוף פוליטי ופילוסופי חרב, לאחר שאבד להם חלק ניכר משרשרת המסירה שחיברה בעבר בין שמרנים לבין אבות אבותיהם. שורשיהם נותרו דלים; וניצחונותיהם – ככל שהיו מרשימים – לא בישרו על התחדשות שמרנית ארוכת טווח.

המשמעותית שבהתחדשויות השמרניות הללו הייתה כמובן זו שהגיעה לשיאה בשנות השמונים של המאה העשרים, תחת הנהגתם של ראש הממשלה מרגרט תאצ'ר והנשיא רונלד רייגן. תאצ'ר ורייגן היו שמרנים טבעיים ואמיתיים, אשר הציגו דבקות במסורת השמרנות האנגלו-אמריקנית, ביחס לאומה ולדת, כמו גם לממשל מוגבל ולחירות הפרט. הם גם הכירו ב"יחסים המיוחדים" העמוקים אשר קושרים את בריטניה וארצות הברית ונתנו ביטוי מוצהר לזיקות אלו. תאצ'ר ורייגן עלו לשלטון בתקופה של משבר עמוק במאבק נגד הקומוניזם, ושמרנותם המחודשת הצליחה להביא לניצחון במלחמה הקרה ולשחרור אומות רבות מדיכוי, נוסף על שחרור כלכלות מדינותיהם-שלהם מכבלי הסוציאליזם שבהם היו כפותות במשך זמן רב. בשתי המדינות, ניצחונות אלה הביאו לתזוזת השיח הפוליטי כולו ימינה למשך דור שלם.

יחד עם זאת, עידן רייגן-תאצ'ר, על כל הצלחותיו, לא הצליח להגיע אל מעמקי התרבות המדינית באמריקה ובבריטניה ולגעת בהם. לנוכח מערכת אוניברסיטאות המחויבת כמעט-כולה לתיאוריות סוציאליסטיות וליברליות, בשום שלב לא עמדו לרשותה של התנועה שהביאה לבחירת רייגן ותאצ'ר המשאבים הדרושים להחייאת שמרנות אנגלו-אמריקנית ככוח מקורי בתחומי יסוד כמו תורת המשפט, מחשבה מדינית, היסטוריה, פילוסופיה וחינוך – תחומים שבלעדיהם שיקום מלא ואמיתי הוא בלתי-אפשרי. לדוגמה, לאורך כל התחייה השמרנית של שנות השמונים, ההכשרה האקדמית בתחומי הממשל והמחשבה מדינית המשיכה להחרים כמעט באופן מוחלט הוגים שמרניים מרכזיים כמו פורטסקו, קוק, סלדן והייל, בדיוק כפי שהמשיכה את החרם שלה על כתבי הקודש כמקור לעקרונות מדיניים אנגליים ואמריקניים. באופן דומה, תורת המשפט באקדמיה נותרה תחום המוצג כמאבק בין כמה תיאוריות ליברליות מופשטות. חינוך מסוג זה, משמעותו שגם תואר מאוניברסיטה יוקרתית מבטיח את בערותו של בוגר המוסד בכל הנוגע למסורת השמרנית האנגלו-אמריקנית; אולם נראה כי רק קומץ אינטלקטואלים שמרניים – הבולטים ביניהם הם ראסל קירק ואירווינג קריסטול – היו ערים לחומרתה של בעיה זו. ככלל, התחייה השמרנית של אותן שנים נותרה ממוקדת נמרצות בסוגיות המדיניות הבעורות של אותה שעה, והותירה למעשה את הליברליזם בלתי-מאותגר כהשקפת העולם ששמרנים לומדים באוניברסיטה או כאשר הם לוקחים לידם ספר על תולדות הרעיונות.

זוהי הסיבה שבעטייה השיח השמרני כיום הוא לעיתים כה רבות מעשה-טלאים גרידא של עניינים ועיקרים ליברליים, וכולל רק אזכור מזדמן לברק או להמילטון הנזרק פנימה כקישוט. לא נעשה עדיין המאמץ הדרוש כדי להבין את המורשת הרעיונית והמדינית שבעבורה שמרנים אנגלו-אמריקנים דגולים עמדו על שלהם, וטרם נעשה הברור המעמיק הדרוש כדי להבין אל-נכון מה היא מורשת זו ועל מה נסובה. כתוצאה מכך, שמרנים נותרים עקורים מחוכמת דורות-עברו והם כה בלתי-משכנעים כאשר הם מדברים על העברת המסורת לדורות הבאים משום שאדם אינו יכול להעביר הלאה את מה שאין לר-עצמו.

אפשר שהיו יתרונות אמיתיים לריכוך ההבדלים בין שמרנים וליברלים בעשורים שקדמו לשנות השמונים, כאשר כל הכוחות שניתן היה לגייס נדרשו לשם המאבק בקומוניזם מחוץ ובסוציאליזם מבית. אולם אנו איננו חיים עוד בשנות השמונים: המאבקים דאז הוכרעו בהצלחה, והיום אנו נדרשים להתמודד עם סכנות חדשות. החשובה ביותר מבין הסכנות הללו היא ערעור היכולת של מדינות כמו ארצות הברית ובריטניה לתחזק את עצמן – לאחר שהופשטו מן המסורות הלאומיות והדתיות אשר שימרו אותן יחד במשך מאות שנים – בעוד אוניברסליזם ליברלי ממשיך, שנה אחר שנה, לפרק את היסודות ההיסטוריים הללו שהם מקור כוח. בנסיבות כאלה, של התפוררות פנימית, ישנה סכנה מוחשית שמא הרציונליזם הליברלי, לאחר שביסס לעצמו עמדה מונופוליסטית בענייני המדינה, ידחק ציבור רחב, שאיננו מסוגל לקבל את השקפת עולמו הממוסדרת בנוקשות, אל זרועותיהן של תנועות רודניות-באמת.

ליברלים בעלי רקע מגוון ניסו – איש איש בדרכו – להזהיר אותנו מפני כל זה, החל במאמר "עליית הדמוקרטיה האי-ליברלית" מאת פריד זכריה ב"פורין אפיירס" (1997), דרך "אי-ליברלים: משחקים בפחד" בשבועון "אקונומיסט" (2016), ועד "אי-ליברליות: המשבר הכלל-עולמי", בכתב-העת "קומונטרי" (שהוזכר בפתיחת דברינו). פרסומים אלה ורבים אחרים עשו שימוש מוגבר במונח "אי-ליברלי" ככינוי המתאר את מי שסטו מנתיב הליברליזם הלוקיאני. בעשותם כן, מחלקים הכותבים את העולם הפוליטי לשניים: ישנם הליברלים – אותם אנשים הגונים הנכונים להפעיל תבונה בדרך המקובלת על הכול ולהגיע למסקנות הליברליות הראויות; וישנם אחרים, אי-ליברלים, שמחמת בורות, התמרמרות או איזו שנאה קדמונית לא הצטרפו אל שירת המקהלה. כאשר הדברים מוצגים כך הרי שהקבוצה השנייה כוללת הכול-מכל-כול: החל מתומכי יציאת בריטניה מהאיחוד האירופי, תומכי טראמפ, נוצרים אוונגליסטים ויהודים שומרי מצוות, ועד לרודנים, אייתוללות איראניות ונאצים. כאשר זוהי המסגרת הניתנת לדברים, קשה להימנע מן המסקנה כי כל אחד ואחד מבני הקבוצה השנייה הוא איום חמור – במידה כזו או אחרת – שיש להיאבק בו.

עם זאת, לנו השמרנים ישנה חלוקה מועדפת משלנו של העולם הפוליטי: חלוקה שבה המסורת השמרנית האנגלו-אמריקנית מופיעה כקבוצה מדינית נבדלת, שבאופן מובהק אינה סמכותנית או ליברלית. יחד עם שאר המסורת השמרנית האנגלו-אמריקנית, אנו תומכים בעיקרי הממשל המוגבל ובחירויות הפרט, אולם אנו גם רואים בבירות (שוב, בהתאם למסורת השמרנית שלנו) כי הכוחות היחידים המעניקים למדינה את עקביותה הפנימית ואת יציבותה, ומחזיקים את הממשל המוגבל במקומו (בעודם חוסמים את הדרך בפני הסמכותנות), הם המסורות הלאומיות והדתיות שלנו. עקרונות לאומיים ודתיים אלה אינם ליברליים: הם קודמים לליברליזם; הם מצויים בעימות עימו; ובעת הזאת הם נהרסים בידי הליברליזם.

עולמנו זקוק באופן נואש לקול שמרני בהיר, אך המשך הבלבול בין העיקרים השמרניים לבין הליברליזם שלשמאלנו, או הסמכותנות שלימינו, יכול רק להזיק. הגיעה העת שבה מוכרחים אנו השמרנים לשוב ולדבר בקולנו. בעשותנו זאת נגלה שביכולתנו לספק את היסודות המדיניים שכה רבים עתה מבקשים אך אינם מוצאים.

1. את כתבי פורטסקו ניתן לקרוא כיום במהדורה אנגלית נגישה ומעודכנת: John Fortescue, *On the Laws and Governance of England*, Cambridge: Cambridge University Press, 1997.
2. התייחסותו של סלון אל רבוגניות הידע האנושי מצוטטת על ידי ג'ון מילטון כבסיס להגנתו על חופש הדיבור בחיבורו *אריאופיטיקה* (מאנגלית: אביעד שטיר, ירושלים: שלם, תשע"ג).
3. המסכת השנייה על הממשל המדיני מאת ג'ון לוק זמינה בתירגומו העברי הישן של יוסף אור (ירושלים: מאגנס, תש"ח במהדורות נוספות). לצורך מאמר זה תרגמנו את המובאות הקצרות בעצמנו.
4. התיאור כאן חולק על זה של ליאו שטראוס, בספרו "הזכות הטבעית וההיסטוריה" (1953; בעברית, בתרגום דוד זינגר, ירושלים: שלם, תשס"ה) המתאר את רוסו כמבקר של לוק וקובע ש"המשבר הראשון של המודרניות התרחש במחשבתו של ז'אן ז'אק רוסו". שטראוס צודק בכך שהוא רואה את רוסו, במיוחד ב"שיחות" שלו, כמי שדורש חזרה לקהילה המלוכדת של העת העתיקה כמו גם למעלות הנדרשות לשימור לכידות חברתית כזו ולניהול מלחמות בהגנה על הקהילה; אך טעות היא לראות בדרישה זו תחילת "המשבר הראשון של המודרניות". את מה שנחשב היום למודרניות מדינית נכון יותר לתאר כעולה מתוך המסורת השמרנית שאותה מייצגים פורטסקו, לוק וסלון. המשבר הראשון של המודרניות הוא זה שבו פתחו רציונליסטים-אוניברסליסטיים, כמו גרוטיוס ולוק, נגד המסורת השמרנית הזו. במובנים מסוימים, רוסו עומד לצד המסורת השמרנית המוקדמת, אשר באופן דומה גרסה שהרציונליזם הלוקיאני יעשה
5. אדמנד ברק, *מחשבות על המהפכה בצרפת*, מאנגלית: אהרן אמיר, ירושלים: שלם, תשנ"ט, עמ' 49 (פרק ראשון).
6. צוטט בעיתון הלונדוני Morning Chronicle, 18.4.1794.
7. הפירוש המילולי של המונח האנגלי "מהפכה" (revolution) הוא "סיבוב מלא", והוא גם המקור למשל ל"ריבולבר", שמשם של כלי הנשק שלהם תוף מסתובב.
8. מכתב מג'פרסון לויליאם שורט, 3.1.1793.
9. מכתב מג'פרסון אל האגודה הבפטיסטית של דנברי, 1.1.1802.